

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДВОРЕЦ-МУЗЕЙ ТЮРКО-ТАТАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ В Г. БАХЧИСАРАЕ: НОВЫЕ ДАННЫЕ В АРХИВАХ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

В статье на основе нового корпуса источников из московских архивов в научный оборот введена информация о деятельности одного из центров изучения истории и этнографии крымских татар в 1920-е годы — Государственного дворца-музея тюрко-татарской культуры в Бахчисарае. Проанализировано научное наследие У. А. Боданинского.

Ключевые слова: историография Крыма, Государственный дворец-музей тюрко-татарской культуры в Бахчисарае, репрессии.

УДК 94(477.7):281.9«19»

Н. М. Діанова

ХЕРСОНСЬКА СПАРХІЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано особливості розвитку православної церкви в Херсонській єпархії на початку ХХ ст. Розглянуто основні напрямки діяльності духовенства. Показано його внесок у розвиток освіти і культури.

Ключові слова: Херсонська єпархія, православна церква, духовенство, населення, освіта, просвітництво, моральність.

З кінця ХІХ ст. розпочався новий етап в історії Херсонської єпархії, який тривав до 1917 р. Він характеризувався подальшим розвитком православної церкви та збереженням важливих позицій в суспільстві. Водночас значного поширення набули кризові явища, які повною мірою висвітлювалися на початку ХХ ст. В цей час значно активізувалась діяльність протестантських течій, які проводили пропагандистську діяльність серед православного населення з метою відлучення його від православ'я. Значної шкоди церкві завдавали ідеї соціалізму та матеріалізму, які намагалися підірвати її устої. Під їх впливом відбувалася відчуженість від релігії та духо-

венства певної частини міських жителів. Революційні події 1905–1907 рр. висвітили проблеми церкви, яка не змогла своєчасно реформувати церковне життя у відповідності до нових умов часу.

Одним із актуальних завдань сучасної історичної науки є об'єктивне і всебічне висвітлення процесів, які відбувалися на початку ХХ ст. в Херсонській єпархії. Воно зумовлене відсутністю належного висвітлення даної проблеми в історіографії. В дореволюційний період до неї звертались, в основному, історики церкви. Так, Ф. Міляновський зробив короткий опис Херсонської єпархії на 1900 р. і навів біографічні дані архієреїв, які її очолювали [5]. Протоієрей С. Петровський присвятив низку праць історії церковних храмів Одеси та життєдіяльності Херсонських архієпископів [6]. Вони написані на основі архівних документів Херсонської духовної консисторії та інших історичних джерел. Певний внесок у розробку даної теми зробив Ф. І. Титов. Одна з чисельних його робіт присвячена діяльності Димитрія (Ковальницького), який був архієпископом Херсонської єпархії на початку ХХ ст. [14].

Науковий інтерес до історії православної церкви Південної України з'явився в 90-ті рр. ХХ ст., які ознаменовані появою нових досліджень із зазначеної теми. Важливе місце серед них займають роботи істориків О. Тригуба [15], О. Федорчук [16], Г. Степаненко [13] та Є. В. Горностаєва [3], де розглядаються окремі напрямки життєдіяльності єпархії в зазначений період. У 1999 р. у Запоріжжі вийшла колективна монографія, автори якої зосередили свою увагу на проблемі міжконфесійних відносин на півдні України, в тому числі й на початку ХХ ст. [4, с. 134–149]. Однак, не дивлячись на помітне поживлення у висвітленні теми, наукова розробка ще не здійснена, що обумовлює її актуальність.

Джерельною базою даної роботи є матеріали Російського державного історичного архіву та опубліковані документи.

Мета представленої публікації полягає в дослідженні особливостей розвитку Херсонської єпархії на початку ХХ ст. Для цього ставляться наступні наукові завдання: розглянути стан православної церкви в зазначений період, проаналізувати основні напрямки діяльності духовенства та його внесок у розвиток просвітництва та культури.

На початку ХХ ст. Херсонська єпархія зберігала провідні позиції на півдні України. За даними Св. Синоду в 1900 р. вона налічувала 11 соборів, 2 архієрейські будинки, 676 церков, 21 каплицю, два чоловічих і три жіночих монастирі та 1 860 579 православних парафіян. Церковну ієрархію представляли 46 протоієреїв, 730 священників, 170 дияконів і 790 причетників [1, с. 3–15]. Характерною ознакою розвитку єпархії в даний період було подальше збільшення кількості церковних споруд і чисельності парафіян. У 1813 р. в єпархії вже діяло 12 соборів, 736 церков, 36 каплиць, 2 чоловічих і 3 жіночих монастирі, а чисельність православних парафіян становила 2 415 112 осіб. Дещо зросла і кількість духовенства. В штаті єпархії на цей час несли службу 55 протоієреїв, 776 священників, 105 дияконів, 860 причетників. Ще 94 священнослужителі перебували поза штатом [2, с. 7, 25, 27]. Пріоритетним напрямком діяльності православного духовенства була проповідницька робота. За указом Св. Синоду усі представники духовенства мали читати проповіді, які попередньо проходили досить суворо церковну цензуру.

Незважаючи на розвиток православної церкви, вона мала низку проблем, які були передвісником серйозних кризових явищ. Перший симптом проявився у другій половині ХІХ ст. у зв'язку з поширенням різноманітних протестантських течій і сект і відпаданням частини православних від своєї церкви. Найбільшу загрозу для православ'я становив штундизм, який швидко розповсюджувався в багатьох єпархіях за рахунок залучення православних і представників інших сект. У 1900 р. в Херсонській єпархії кількість прихильників штундизму становила 5 000 осіб. Саме тоді їх пропагандистська діяльність носила найбільш активний характер. Лідери з іншої місцевості проводили агітаційну роботу в межах Херсонської єпархії і залучили до своїх лав 117 православних [1, с. 237].

Деякі сучасні дослідники вважають, що Російська православна церква, яка підпорядковувалась волі царського уряду, ідеологічно не захищала українське населення, а тому погляди певної частини українців поверталися до протестантизму, який відрізнявся демократизмом, що давало можливість поєднати релігійні почуття з національною самовизначеністю [4, с. 135]. З цим можна погодитися лише частково. Протестантизм, при-

несений на південь України німецькими переселенцями, менш за все сприяв процесу національного самоусвідомлення малоосвіченого українського селянства. Штундизм дійсно приваблював своєю простотою і демократичністю і давав надію на позитивні зміни в земному житті. Його послідовники відмовились від церкви і священників, не визнавали релігійної атрибутики. Пишні богослужіння вони замінили молитовними зібраннями, на яких читали і обговорювали Біблію. Особливу симпатію штундизм викликав у селян, які потерпали від свавілля православних поміщиків і не знаходили відповідної підтримки у православних священників. Тож втрата духовенством авторитету та поваги серед частини парафіян привела до розчарування в православ'ї.

Херсонський і Одеський архієпископ Іустин (Охотін) відзначав низький рівень освіченості переважної більшості сільського духовенства, яке не займалось просвітницькою діяльністю серед парафіян. Це зумовило відсутність належних знань православної віри серед значної частини населення та поширення штундизму, який базувався на безграмотності православних, низькій моральності та відсутності стабільних позицій в громадському житті. Дана проблема зберігала актуальність впродовж усього XIX ст., але так і не знайшовши свого вирішення. В 1902 р. з 48 протоієреїв і 748 священників лише 11 протоієреїв і 28 священників мали вищу богословську освіту і 2 — університетську. 510 священників закінчили повний семінарський курс. Таким чином, лише 70 % духовенства єпархії мали належну освіту. При цьому далеко не всі священнослужителі, за свідченням архієрея, займалися підвищенням свого інтелектуального рівня. Частково це аргументувалося тим, що вони значний період часу проживали серед неграмотного населення, яке не потребувало особливих знань від свого пастора. Далеко не останню роль відігравало і матеріальне забезпечення духовенства. В умовах зубожіння парафіян і подорожчання життя воно змушене, замість читання книг, займатися власним господарством, яке залишалось єдиною суттєвою підмогою.

До керівництва єпархії надходили скарги від парафіян на поведінку деяких священників, які вимагали плати за проведення треб, вели аморальний спосіб життя, зловживали алкоголем тощо. Наслідком стало покарання в 1901–1902 рр. 30

священиків: частина з них втратила свій сан і була понижена до причетника, інші взагалі звільнені з церковної служби або переведені в інші парафії [8, арк. 25, 27, 28].

У 1914 р. архієпископу Назарію була відправлена скарга В. І. Соколова на настоятеля Успенської церкви І. Воскресенського, якого він звинувачував у зловживаннях, сваволі та грубій поведінці. Автор пише, що парафіяни не відчують задоволення своїх духовних потреб, залишають храм і йдуть шукати спасіння в інше місце. Подібна поведінка священнослужителів відштовхувала православних, породжувала в них холодність та неприязнь до духовенства та сприяла розквіту сектанства [9, арк. 8–9].

На початок ХХ ст. релігійні погляди різних верств населення Херсонської єпархії відрізнялися своєю неоднозначністю. В цей час сільські жителі зберігали відданість православної вірі та своїм храмам. Лише у великих селах, де мали місце контакти з іновірцями, спостерігались коливання в релігійних переконаннях. Населення міст, особливо Одеси, Миколаєва, Херсона та Єлисаветграда, де проживала значна кількість представників інших конфесій, до церкви відносилось більш стримано. Частина жителів, яка відвідувала храми, не мала глибокої віри і їх релігійність носила формальний характер. Напередодні церковних свят у містах влаштовувались літературні вечори, лекції, концерти та спектаклі, що вказує на байдужість до традицій православної церкви [8, арк. 35–37].

На укріплення позицій православ'я в єпархії була націлена місіонерська та просвітницька робота духовенства. Певну роль у цьому процесі відіграло Одеське Свято-Андріївське братство, яке приділяло значну увагу боротьбі з сектантством. До його складу входили 10 місіонерів, які проводили бесіди з православними та сектантами, розповсюджували антисектантські книги та брошури, надавали допомогу тим, хто вийшов із секти і приєднався до православної церкви [1, с. 71]. На кошти братства та пожертви від приватних осіб у 1902 р. відкрито православну церкву в німецькій колонії Ландау для російських робітників, які приїздили туди з різних регіонів у пошуках роботи [8, с. 14]. Проте в цілому діяльність братства не принесла очікуваних наслідків і чисельність різноманітних сект суттєво не зменшувалась. У 1813 р. внаслідок місіонерської ді-

яльності до православної церкви Херсонської єпархії залучено 503 особи із сектантства (365), із інших віросповідань (57) та іновірців (81). У цей же час від православ'я відпали 247 осіб, найбільша частина з яких перейшла в штундизм (171 особа) [2, с. 37, 41].

Одним із важливих напрямків діяльності переважної більшості духовенства на початку ХХ ст. залишалась освітня робота в початкових навчальних закладах. У 1902 р. в Херсонській єпархії діяло 333 церковно-парафіяльні школи та 348 шкіл грамоти, де навчалось 34 298 осіб: 23 726 хлопчиків і 10 572 дівчинки. Найбільша кількість церковно-парафіяльних шкіл знаходилась в Єлисаветградському повіті (75) і найменша — в Тираспольському (30). Викладачами в школах працювали члени кліру (4 священики, 49 дияконів і 217 причетників), спеціальні вчителі (352) та вчительки (220). Вчителі в цілому не відзначалися особливо високим рівнем освіти: 19 із них закінчили повний курс духовних семінарій, 10 — учительської семінарії, 2 — світських середніх навчальних закладів, 2 — вищих навчальних закладів. 92 вчительки закінчили єпархіальні училища, 25 — гімназії та прогімназії. Викладачами Закону Божого в церковно-парафіяльних школах працювали 344 церковнослужителі, в тому числі: 15 протоієреїв, 276 священиків, 15 дияконів і 14 причетників [8, арк. 86, 90]. Ці школи відігравали важливу роль в системі культурно-освітнього розвитку населення: вони давали знання з основних предметів, сприяли зростанню християнської моралі та культури і зміцненню православ'я. Згідно з рішенням Св. Синоду 1897 р., єпархіальній вченій раді дозволялось ввести в двохкласних школах курс викладання загальних відомостей про розкол і місцеві секти з метою посилення боротьби з ними [17, с. 303–304].

В подальшому духовенство Херсонської єпархії сприяло поширенню початкової освіти серед дітей і дорослих різних верств суспільства. У 1905 р. церковні школи займали перше місце за своєю чисельністю: з 1828 шкіл Херсонської губернії 630 (34,5 %) належало церкві, 532 (29,1 %) — земським установам, 187 (10,2 %) становили міські початкові школи, решту — школи інших відомств. Але з подальшим розвитком земської освіти через недостатнє фінансування, відсутність вчителів, слабкість навчально-матеріальної бази кількість церковно-

приходських шкіл та число учнів у них зменшувалася порівняно із земськими школами та школами інших відомств, які мали більші можливості для функціонування своїх навчальних закладів [16, с. 13].

Проте на 1913 р. церковні початкові школи ще зберігали свої позиції, а їх загальна кількість навіть зросла до 582. В цих навчальних закладах здобували освіту 33 597 осіб: 20 095 хлопчиків і 13 502 дівчинки [2, с. 119].

Певна частина духовенства єпархії працювала викладачами в духовних і світських навчальних закладах, де викладався Закон Божий або інші релігійні дисципліни. Головним духовним навчальним закладом Херсонської єпархії залишалася Одеська духовна семінарія, заснована в 1838 р., яка до 1871 р. носила назву Херсонської. З 1906 р. її ректором був протоієрей К. В. Бречкевич. Одночасно він виконував функції голови Одеського єпархіального Свято-Андріївського братства, голови комітету з проведення народних бесід-читань морально-релігійного змісту в Одеському єпархіальному домі, члена комітету правління місіонерського товариства, редактора «Херсонских єпархиальных ведомостей», члена Херсонської єпархіальної училищної ради та члена історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті.

У семінарії вивчалася достатньо велика кількість предметів. Поряд із богословськими і церковно-історичними викладались світські науки, вагоме місце серед яких посідали іноземні мови. Навчальний процес забезпечували 11 викладачів обов'язкових предметів, які мали вищу духовну освіту та 4 викладачі необов'язкових предметів (малювання, гімнастики та інші). Усього в семінарії працювало 14 кандидатів богословських наук, що свідчить про високий рівень освіти в цьому навчальному закладі. В 1810/11 навчальному році в семінарії навчалося 285 осіб [10, арк. 4, 11, 13]. На 1813/14 н. р. кількість учнів зросла до 330 осіб [2, с. 70–71].

В єпархії діяли духовні училища, які знаходилися в Одесі, Херсоні та Єлисаветграді. В кожному з них обов'язкові предмети викладали 6 викладачів, які мали ступінь кандидата богословських наук. Викладачами без вищої освіти викладалися церковний спів, гімнастика, малювання, музика та інші предмети. В Одеському духовному училищі в 1910/11 н. р. навчалося 158

учнів, серед яких 2 іноземці: серб і чорногорець [12, арк. 1, 11], в Єлисаветградському — 220 учнів [11, арк. 12], в Херсонському на 1912 р. кількість учнів становила 127 осіб [2, с. 94–95].

До складу правління Одеського духовного училища входило 6 осіб від духовенства. Серед них — настоятель Одеської Петропавлівської церкви протоієрей Михайло Косовський, який півстоліття успішно поєднував церковну діяльність з викладацькою в ряді духовних і світських навчальних закладів Одеси [7, арк. 1–4].

Членами правління Єлисаветградського училища від духовенства були настоятель Єлисаветградської Покровської церкви, протоієрей Гавриїл Сорокін, протоієрей Петро Рильський і священник Єлисаветградського Успенського собору Віктор Огнівцев [11, арк. 1].

Серйозні випробування випали на долю Херсонської єпархії в період революційних подій 1905–1907 рр. Одним із них стала поява обновленського руху, який ставив за мету здійснення внутрішньої перебудови церкви та відокремлення її від держави. Православна церква не готова була до кардинальних змін, і указ 17 квітня 1905 р. про свободу віросповідання вона вважала підставою для посилення позицій сектантів та іновірців. Восени 1905 р. відбулися заворушення та єврейські погроми за участю православних у Херсоні, Миколаєві та Одесі. Їх рішуче засудив архієпископ Димитрій (Ковальницький). Зазвичай стриманий, він зайняв непримириму позицію по відношенню до цих подій. У своєму зверненні до християн Одеси він виступив за негайне припинення безчинств, вбивств, насилля та грабунків, які відбувалися в місті, та повернення до спокійного життя [14, с. 126–129].

Димитрій взяв активну участь у роботі комісії з підготовки Всеросійського собору — «Предсоборного Присутствія», яка почала свою роботу в березні 1906 р., отримавши призначення голови відділу з питання про склад «Помісного Собору» та про порядок розгляду справ. Він відстоював думку про канонічність існуючого в Росії церковного ладу (синодально-єпископського), вважаючи, що держава сильна завдяки сильній Всеросійській православній церкві [14, с. 169–172].

Після завершення революції активність духовенства Херсонської єпархії, на відміну від північних регіонів України,

почала вщухати й ідеї оновлення та реформування церкви відійшли на задній план. Основну увагу єпархіальне керівництво зосередило на проблемі підвищення морально-релігійного стану парафіян. Завдяки клопотанням архієпископа Димитрія в 1908 р. почалося будівництво загальноєпархіального релігійно-просвітницького центру на базі Єпархіального дому. При ньому влаштовано бібліотеку, музей, типографію та церковне училище. 22 січня 1910 р. дім був освячений і отримав назву «Димитрівського» на честь його засновника [14, с. 141–152].

Проте пожвавлення церковно-релігійного життя та розбудова нових храмів не змогли запобігти накопиченню кризових явищ в Російській православній церкві та протистояти кардинальним змінам, які розпочалися з 1917 р.

Таким чином, православна церква Херсонської єпархії на початку ХХ ст. переживала неоднозначний період свого розвитку. З одного боку вона зберігала провідні позиції в духовному, громадському та культурно-освітньому житті населення. На це вказує постійне зростання кількості церковних споруд, зростання чисельності православних парафіян і церковної ієрархії. Заслугує на увагу просвітницька діяльність духовенства, яка була націлена на зміцнення православної віри, піднесення християнської моралі та культури, розвиток початкової, духовної та світської освіти. Проте з іншого боку церква зазнала ряд потрясінь, що пов'язані з поширенням і активізацією різних протестантських течій і сект та революційними подіями 1905–1907 рр. Вона не зуміла пристосуватися до нових вимог часу і протистояти натиску майбутніх революційних перетворень. Перспектива подальших розвідок із даної проблеми полягає в розширенні територіальних рамок дослідження за рахунок Катеринославської і Таврійської єпархій.

Джерела та література:

1. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 г. — СПб.: Синодальная типография, 1903. — 387 с.; Приложения — 83 с.
2. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1913 г. — СПб.: Синодальная типография, 1915. — 316 с.; Приложения — 142 с.
3. Горностаев Е. В. По страницам истории православных церквей Херсона (Хронологико-историческое описание). — Херсон, 1998.

4. Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII-XX століття / Бойко А. В., Ігнатуша О. М., Лиман І. І., Мільчев В. І. та інші. — Запоріжжя: РА «Тандем — У», 1999.
5. Милянковский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. — Одесса: типография Е. И. Фесенко, 1902.
6. Петровский С., прот. К десятилетию смерти кафедрального протоиерея А. Г. Лебединцева: Биографический очерк с приложениями, составленный на основании новых документов. — Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1908; Одесский Архиерейский дом и Крестовая при нем церковь (Историческая записка по архивным делам Херсонской Духовной Консистории). — Одесса: издание Одесского Архиерейского Дома, 1917; Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. К столетию со дня его освящения 14 ноября 1795 г. 25 мая 1808 г. — 25 мая 1908 г. Историческое описание по вновь изданным документам, сообщенным А. М. Гамовым. — Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1908; Некоторые исправления и дополнения к «Послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсонско-Таврической епархии», изданному Н. Погодиным // ЗООИД — Т. XXIII. — V протоколы. — С. 142–170. — Одесса, 1901.
7. РДА. — Ф. 796. — Оп. 437. — Спр. 1748.
8. РДА. — Ф. 796. — Оп. 440. — Спр. 1215.
9. РДА. — Ф. 796. — Оп. 445. — Спр. 671.
10. РДА. — Ф. 802. — Оп. 15. — Спр. 419.
11. РДА. — Ф. 802. — Оп. 15. — Спр. 421.
12. РДА. — Ф. 802. — Оп. 15. — Спр. 422.
13. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX — початок XX ст.): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — К. 2002.
14. Титов Ф. И. Архиепископ Димитрий Ковальницький (Некролог). — К.: тип. АО «Петр Барский в Киеве», 1914.
15. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — Миколаїв, 2000.
16. Федорчук О. О. Православ'я в становленні культури півдня України (кінець XVIII — початок XX століття): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — Донецьк, 2005.
17. Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем правительствующем Синоде. — Еженедельное издание. — СПб.: Синодальная типография, 1897.

THE KHERSON DIOCESE IN THE BEGINNING OF XX CENTURY

In the article features of development of orthodox church in the Kherson diocese in the beginning of 19 century are analyzed. The basic lines of activity of clergy are considered. Its contribution to a development of education and culture was shown.

Key words: *Kherson diocese, orthodox church, clergy, population, education, enlightenment, morality.*

Н. Н. Дианова

ХЕРСОНСКАЯ ЕПАРХИЯ В НАЧАЛЕ XX В.

В статье проанализированы особенности развития православной церкви в Херсонской епархии в начале XX в. Рассмотрены основные направления деятельности духовенства. Показан его вклад в развитие образования и культуры.

Ключевые слова: *Херсонская епархия, православная церковь, духовенство, население, образование, просветительство, моральность.*

УДК 94(477.74):329.733(=161.2)«1917/1921»

А. М. Лекар

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ У СВІТЛІ БОРОТЬБИ ЗА ВЛАДУ В БАЛТСЬКОМУ ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1917–1921 РР.

У статті розглядаються аспекти політичної, військової, соціально-економічної історії, демографічні процеси та освітні тенденції в Балтському повіті в 1917–1921 роках, під впливом яких змінювалась національна свідомість українського населення повіту. Відзначається, що буденний (подекуди — теоретичний) рівень сформованості національної свідомості українців повіту еволюціонував протягом зазначеного періоду до політико-ідеологічного ступеню, наслідком чого був потужний антибіль-